GENERATIV SUN’IY INTELLEKT VA DEEPFAKE TEXNOLOGIYALARINING OMMAVIY ONG HAMDA AXBOROTNI QABUL QILISH XUSUSIYATLARIGA TA’SIRI

UO‘K (UDC): 159.9.019:004.8:316.6

Aziza Qodirova
O‘zbekiston Milliy universiteti, Ijtimoiy psixologiya kafedrasi tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisda Generativ Sun’iy Intellekt (Generative AI) va deepfake (chuqur soxtalashtirish) texnologiyalarining ommaviy ong, axborotni idrok etish va kognitiv filtrlash jarayonlariga ko‘rsatadigan ijtimoiy-psixologik ta’siri nazariy-metodologik va kognitiv yondashuvlar asosida tahlil qilingan. Sintetik medianing inson psixikasida "epistemik xavotir" (epistemic anxiety), "haqiqat defitsiti" hamda "Liar's Dividend" (Yolg‘onchining dividendi) kabi yangi turdagi psixologik fenomenlarni keltirib chiqarish mexanizmlari yoritib berilgan. OAK talablariga muvofiq, dissertatsiyaning 1.2-kichik bobi uchun mo‘ljallangan ushbu tezisda ommaviy idrokning transformatsiyasi va uning jamiyat ruhiy barqarorligiga ta’siri tizimlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: Generativ AI, deepfake, ommaviy ong, axborotni idrok etish, epistemik xavotir, Liar's Dividend, kognitiv yuklama, ijtimoiy psixologiya.

1. KIRISH VA PROBLEMALI VAZIYATNING ASOSLANISHI

Insoniyat jamiyati axborot texnologiyalari taraqqiyotining sifat jihatdan mutlaqo yangi – Generativ Sun’iy Intellekt (Generative AI) bosqichiga qadam qo‘ydi. Generativ neyrotarmoqlar (LLM, GANs) tomonidan real voqelikni, inson qiyofasi, ovozi va xatti-harakatlarini 99% aniqlikda simulyatsiya qiluvchi deepfake texnologiyalarining ommalashuvi an’anaviy axborot xavfsizligi doirasidan chiqib, ommaviy psixologiya va kognitiv jarayonlar uchun jiddiy sinovga aylandi.

Psixologiya fani tarixida har qanday yangi media vositasi (matbaa, radio,

televideniye, internet) insonning axborotni qabul qilish ko‘nikmalarini o‘zgartirgan. Biroq Generativ AI keltirib çıkargan transformatsiya o‘zining shiddati va inson kognitiv filtrlari (ko‘rish va eshitish doirasi)ni chetlab o‘tish kuchi bilan avvalgilaridan tubdan farq qiladi. Inson miyasi million yillik evolyutsiya davomida "o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim va eshitdim" degan birlamchi aksiomaga (perceptual realism) tayanib kelgan. Deepfake texnologiyasi esa ushbu bazaviy kognitiv evolyutsion mexanizmni barbod qilmoqda.

Doktorlik dissertatsiyasining 1.2-kichik bobi doirasida ushbu texnologiyalarning ommaviy ong va axborotni qabul qilish xususiyatlariga ko‘rsatadigan tizimli ta’sirini ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan atroflicha asoslab berish muhim ilmiy-amaliy vazifadir.

2. GENERATIV AI SHAROITIDA AXBOROTNI IDROK ETISHNING KOGNITIV-PSI XOLOGIK MEXANIZMLARI

Generativ AI va sintetik kontentning axborotni qabul qilishga ta’sirini tushunish uchun inson kognitiv sistemasidagi uchta asosiy o‘zgarishni tahlil qilish lozim:

Perseptiv realizm illyuziyasi va kognitiv filtrlarning ojizligi:

Generativ neyrotarmoqlar inson sezgi a’zolari (ko‘z va quloq) orqali keluvchi signal sifatini shunday darajaga yetkazdiki, inson miyasi avtomatik ravishda ("Tizim 1" – avtomatik idrok) sintetik kontentni haqiqiy deb qabul qiladi. Tahliliy va tanqidiy fikrlash mexanizmi ("Tizim 2") esa faqat axborotda mantiqiy yoki vizual nuqson (artefakt) sezilgandagina yoqiladi.

Kognitiv yuklama (Cognitive Load) va axborotdan toliqish:

Sintetik kontent oqimida inson har bir ko‘rgan va eshitgan xabarining soxta-rostligini tekshirishga majbur bo‘ladi. Bu esa kognitiv resurslarning doimiy zo‘riqishiga olib keladi. Natijada shaxsda "kognitiv toliqish" (cognitive fatigue) yuzaga kelib, u axborotni tahlil qilishdan voz kechadi va sodda, tayyor (lekin aksar hollarda manipulyativ) xulosalarni qabul qila boshlaydi.

Emotsional orientatsiyaning ustunligi:

Deepfake texnologiyalari ko‘pincha insonning kuchli emotsional reaksiyalarini (qo‘rquv, g‘azab, taajjub, birdamlik) chaqirishga yo‘naltiriladi. Emotsional ta’sirlanish yuqori bo‘lgan gipotezada insonning tanqidiy fikrlash qobiliyati 40–50 foizga pasayadi va bu sintetik kontentning psixikaga to‘g‘ridan-to‘g‘ri singishini ta’minlaydi.

3. OMMAVIY ONGDAGI TRANSFORMATSIYALAR VA YANGI PSIXOLOGIK FENOMENLAR

Sintetik medianing ommalashuvi jamiyat va guruhlar darajasida bir qancha ilgari kuzatilmagan psixologik fenomenlarni keltirib chiqarmoqda:

3.1. Epistemik xavotir (Epistemic Anxiety) va "Haqiqat inqirozi"

G‘arb va Osiyo ijtimoiy psixologiyasidagi (J. Van Bavel, J. Hancock, M. Sandoval) so‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, doimiy deepfake xatarlari sharoitida yashayotgan aholida epistemik xavotir shakllanadi. Bu – insonning "nima haqiqat va nima soxtaligini ajratishga bo‘lgan imkoniyatidan mahrum bo‘lish qo‘rquvi"dir. Epistemik xavotir jamiyatda guruhviy apatiya va kelajakka bo‘lgan ishonchsizlikni kuchaytiradi.

3.2. "Liar’s Dividend" (Yolg‘onchining dividendi) fenomeni

Deepfake mavjudligining ommaviy ongda anglanishi kutilmagan salbiy psixologik effektni beradi: har qanday haqiqiy, tasdiqlangan va hujjatlashtirilgan real fakt ham javobgarlikdan qochayotgan shaxslar tomonidan "Bu AI yaratgan deepfake, men unday qilmaganman" deya inkor etilishi mumkin. Ommaviy ong bunday holatda real va soxta axborot o‘rtasidagi chegarani yo‘qotib, har qanday manbaga nisbatan chuqur skeptitsizm va loqaydlik pozitsiyasini egallaydi.

1-jadval

Generativ AI va sintetik kontentning ommaviy ong va idrokka ta’siri typologiyasi

Kognitiv-psixologik darajaAn’anaviy axborotni idrok etishGenerativ AI sharoitidagi transformatsiya

Birlamchi idrok (Persepsiya)Vizual va audial dalillarga nisbatan tabiiy va yuqori ishonch.Birlamchi idroking inqirozi, "ko‘rganimga ham ishonmayman" munosabati.

Axborotni filtrlashMantiq, manba obro‘si va shaxsiy tajribaga tayanib filtrlash.Kognitiv toliqish sababli filtrlarning ishdan chiqishi va emotsional qabul.

Ommaviy xulq-atvorMantiqiy targ‘ibot va ommaviy axborot vositalari orqali yo‘naltirish.Algoritmik va giper-shaxsiylashtirilgan sintetik manipulyatsiyaga bo‘ysunish.

Ijtimoiy kayfiyatBarqarorlik yoki muayyan voqelikka nisbatan aniq munosabat.Epistemik xavotir, ommaviy apatiya va institutsional ishonchsizlik.

4. GENERATIV AINING OMMAVIY XULQ-ATVOR VA GURUSHLARARO MUNOSABATLARGA TA’SIRI

Generativ AI tomonidan tarqatiladigan sintetik kontent shaxsiy idrok doirasidan chiqib, ommaviy xulq-atvor va guruhlararo munosabatlarni manipulyatsiya qilish quroliga aylanmoqda:

Polarizatsiya va guruhlararo adovatning kuchayishi:

Sintetik kontent ma’lum bir ijtimoiy, etnik yoki diniy guruhlarning ichki stereotiplari va nafrat tuyg‘ulariga moslab yaratilishi mumkin (Confirmation Bias). Bu esa jamiyatning turli qatlamlari o‘rtasidagi ijtimoiy masofani oshiradi va ommaviy nizolar kelib chiqishi uchun qulay psixologik zamin yaratadi.

Kollektiv psixoz va ommaviy panika:

Generativ AI vositalari orqali tayyorlangan soxta Favqulodda vaziyatlar, siyosiy yoki iqtisodiy inqirozlar haqidagi realistic audio/video xabarlar judayam qisqa muddatda (daqiqalar ichida) ijtimoiy tarmoqlarda tarqalib, ommaviy panika va boshqarib bo‘lmas xulq-atvorni keltirib chiqarishi mumkin.

5. MAHALLIY IJTIMOIY-PSIXOLOGIK SHAROIT VA KONSEPTUAL ILMIY BO‘SHLIQ

O‘zbekiston Respublikasida axborot-psixologik xavfsizlik va ommaviy ong masalalari V.M. Karimova, G.B. Shoumarov, N.S. Safayev, B.M. Umarov va boshqa taniqli olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Biroq, generativ neyrotarmoqlar va deepfake texnologiyalarining aynan o‘zbek auditoriyasining kognitiv xususiyatlari va ommaviy idrokiga ta’siri hozircha yetarlicha va tizimli ravishda tadqiq etilmagan.

O‘zbekiston ijtimoiy-madaniy muhitida Generativ AI ta’sirini o‘rganishda quyidagi etno-psixologik xususiyatlarni inobatga olish lozim:

Jamoaviy idrok va ishonch unsurlari: Jamiyatimizda mahalla, qarindoshlik va jamoaviy munosabatlar ustuvor bo‘lgani sababli, yaqin insonlar yoki obro‘li shaxslar qiyofasidagi deepfake kontent tezroq va chuqurroq psixologik ta’sir ko‘rsatadi.

Avlodlararo raqamli uzilish (Digital Divide): Yoshlar va katta yoshli aholining AI texnologiyalari haqidagi xabardorligi va ularni idrok etishdagi kognitiv tayyorgarligi o‘rtasida katta tafovut mavjud bo‘lib, bu katta yoshdagi aholini sintetik manipulyatsiyalar oldida o‘ta ojiz qilib qo‘ymoqda.

6. XULOSA VA TAVSIYALAR

Generativ Sun’iy Intellekt va deepfake texnologiyalarining ommaviy ong hamda axborotni idrok etish xususiyatlariga ta’sirini tahlil qilish quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarni beradi:

Generativ AI va deepfake shunchaki texnik soxtalashtirish vositasi emas, balki insonning bazaviy kognitiv filtrlari hamda ommaviy ongini rekonfiguratsiya qiluvchi kuchli ijtimoiy-psixologik omildir.

Sintetik medianing keng tarqalishi jamiyatda "epistemik xavotir", kognitiv toliqish hamda ijtimoiy ishonchning yemirilishiga olib kelmoqda, bu esa aholida kognitiv va psixologik immunitetni shakllantirishni tazo qiladi.

Doktorlik dissertatsiyasining amaliy boblarida ushbu nazariy konseptlarga tayanib, O‘zbekiston aholisining turli yosh va ijtimoiy qatlamlarida AI-sintetik kontentni idrok etishdagi kognitiv xatoliklarni empirik baholash hamda ularda tanqidiy idrok va kognitiv chidamlilikni oshirish modelini yaratish rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Hancock, J. T., & Bailenson, J. N. (2021). The Social Impact of Deepfakes. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 24(3), 149–152.

Vaccari, C., & Chadwick, A. (2020). Deepfakes and Disinformation: Exploring the Impact of Synthetic Political Media on Citizen Trust. Social Media + Society, 6(1), 1–13.

Sandoval, M., et al. (2024–2025). Psychological Impacts of Deepfakes: Understanding the Effects on Human Perception, Cognition, and Behavior. Journal of Media Psychology, 36(2), 112–125.

Van Bavel, J. J., et al. (2021). Using Social and Behavioural Science to Support COVID-19 Pandemic Response and Information Perception. Nature Human Behaviour, 4(5), 460–471.

Kosarkar, A., et al. (2024). Media Trust Erosion under Generative AI and Deepfake Exposure. Computers in Human Behavior, 150, 107980.

Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Darslik. – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2018. – 336 b.

Safayev N.S. Shaxs kognitiv uslublari va ularning ijtimoiy adaptatsiyadagi o‘rni. Monografiya. – Toshkent: "Universitet", 2019. – 180 b.

Umarov B.M. Ijtimoiy psixologiya va axborot xavfsizligi masalalari. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2020. – 220 b.